

Vér Ádám az ELTE BTK adjunktusa, folyóiratunk szerkesztője. Fő kutatási területe az Újasszír Birodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: Kyros és a Teispida-dinasztia (2022/1)

„Aššur átka sújtsa azokat, kik megszegik a nagy isteneknek tett esküt!”

Az eskü szerepe AsszírIA közigazgatásában

Vér Ádám

Az emberek közötti együttműködés egyik alapfeltétele, hogy a társadalom tagjai valamiféle bizalommal legyenek egymás iránt, és az emberek jövőbeli viselkedésükről tett ígéreteiknek a többiek hitelt adjanak. Bármiféle közösen végrehajtott cselekedet csak akkor lehet gyümölcsöző, ha a közös vállalkozásban részt vevők biztosak lehetnek abban, hogy a többi tag is aszerint fog cselekedni, amint azt a vállalkozás elején megígérte. A történelem során rendkívül változatos formákat ölthettek az emberi társadalmakban azok a szertartásos ígérek, vagy másképpen eskük, amelyek éppen ezt a biztosítékot voltak hivatva megadni. Az eskü alapvetően szóbeli jelenség, amelyet szimbolikus cselekvések és gesztusok sora jellemez, fontos eleme a szertartásos keretek között fennhangon kimondott szó ereje, illetve általában szükséges tanúk jelenléte, akik emlékeznek az esküre, s annak megszegése esetén készen állnak az esküszegés szankcionálására. A tanúk nem csupán emberek lehetnek, kultúránként változóan a legkülönbözőbb természeti jelenségek, természetfeletti lények és istenségek is betölthették ezt a szerepet.¹

Mint említettük, az eskü szóbeli megnyilatkozás, ám az ókortörténész csupán tárgyi és írott forrásokat vizsgálhat, a jelen tanulmányban tehát az ókori Kelet történetében három évszázadon át meghatározó Újasszír Birodalom (Kr. e. 911–612) korából fennmaradt szövegek és tárgyak információi alapján szólhatunk az esküről. Ez az időszak azért tűnik kiemelt fontosságúnak, mert az ekkor kialakult esküvési gyakorlatokban a kortárs Izrael és Júda királyai is részt vettek, s az Ószövetség esküre vonatkozó teológiai és rituális koncepciójára mindez kiemelt hatással lehetett.

Az ókori Mezopotámiában az eskünek három alapvető típusát különböztethetjük meg: 1) a hűségesküt (az angol nyelvű szakirodalomban: *loyalty / fidelity oaths*), amelynek keretében egy szervezet (például az államigazgatás) tagjai hűséget esküdnek a vezetőjüknek (például a királynak); 2) a szerződéseket (*contracts*), melyek közül a legtöbb ránk maradt példány magánszerződés, tehát magánemberek adnak-vesznek ingatlanokat, rabszolgákat, vagy kölcsönügyletet bonyolítanak, s ennek garanciája az eskü;² 3) és végül beszélhetünk az államok vezetői közötti eskükről (*concluding alliances / vassal treaties*).³

Az újasszír kori eskü (*adē*)

A szó első előfordulása Kr. e. 754-ből származik, az V. Aššur-nērārī, AsszírIA királya és Mati’-il, Arpad királya közötti államszerződés szövegében szerepel,⁴ s itt az *adē* szó magát az esküvel megerősített szerződést és az abban rögzített kapcsolatot jelölte. Ezzel a szöveggel majdnem egykorú egy arámi nyelven íródott államszerződés, amely a Sefire-sztéléken⁵ maradt fenn, és az imént említett Mati’-il és egy bizonyos Bar-Ga’yah, KTK ország királya között kötött – az utóbbi uralkodónak sem a neve, sem országa nem ismert más forrásból. Az arámi kifejezés itt a szövegben az *’dy*.

Az újasszír korban az *adē* terminussal jelölték az asszír király esküvel megerősített szerződését, melyet más államok uralkodóival vagy AsszírIA alattvalóival kötött.

Egészen az 1980-as évek végéig az *adē* koncepcióját a szakirodalom leginkább az államközi szerződések kontextusában elemezte⁶ – és valóban tagadhatatlan, hogy az akkád *riksu*, *ri-kiltu*, *riksu u māmitu* szavak használatát,⁷ melyek a Kr. e. II. évezred szövegeiben a békeszerződéseket és egyéb államközi egyezményeket jelölő szakkifejezések voltak, az újasszír korban teljesen felváltották az *adē* és az *adē u māmitu* terminusok.

Maga az akkád *adē* szó feltehetően nyugati-sémi eredetű (vö. az arámi 'dy szóval).⁸ Hayim Tadmor amellett érvel, hogy az *adē* megjelenése az akkád forrásokban nem csupán egy szó átvételét jelentette, hanem egy speciális szíriai eskütípus megjelenését is Mezopotámiában.⁹ Simo Parpola szerint ugyanakkor egy szó átvétele nem jelenti feltétlen a hozzá kapcsolódó rituálé teljes körének átvételét is, a Kr. e. I. évezredi mezopotámiai *adē* pedig nem különbözik sokban a Kr. e. II. évezredi *riksu*-tól, s ez továbbra is egy sajátosan mezopotámiai esküforma.¹⁰

Az akkád nyelv szótárai azonban nem fogadják el a szó nyugati-sémi eredetét,¹¹ és Jean-Marie Durand etimológiai érvelése¹² szerint a csupán többes számban létező *adē* alak eredetileg az óbabiloni korban használt egyesszámú *adū(m)* ('munkakötelezettség') szóból származik, és a sumer *a₂.du₁₃* kifejezésre vezethető vissza. Ez esetben az átvétel ellentétes irányával kellene számolnunk, és az eredetileg mezopotámiai kifejezés terjedt volna el a nyugati-sémi nyelvekben.¹³

Bár az *adē* szó eredetével kapcsolatos vitát eldönteni nem tudjuk, mégis a rendelkezésre álló források segítségével megvizsgálhatjuk, mit is értettek *adē* alatt az újasszír korban. Az öndefiníciója szerinti *adē*-szövegekből 14 darabot ismerünk,¹⁴ s ezek mellett még további 61 olyan, az újasszír korszakra datálható szöveghely – zömmel királyfelirat és levél – van, amely az *adē* megkötésére vonatkozó információt tartalmaz.¹⁵ A szöveghelyek vizsgálata alapján elmondható, hogy az asszírok által *adē*nek nevezett terminus igen összetett jelentéskörrel bírt. Használták államok közötti szerződésekre, az asszír trónörökös trónutódlását biztosító eskükre és szerződésekre,¹⁶ továbbá léteztek magánszemélyek közötti esküvel pecsételt szerződések, amelyet *adē*nek neveztek,¹⁷ illetve több magánszerződésben is szerepel a szerződés megszegőjére vonatkozó szankciók között egy formula, mely szerint: „a király *adē*ja legyen bírāja” (*adē ša šarri lū bēl dēnišu*) vagy „a király *adē*ja vonja felelőségre” (*adē ša šarri ina qātišu luba'iu*).¹⁸

Az *adē* tábla

Az *adē*-eskü megkötésének ceremóniája során elkészítették az eskü szövegét tartalmazó agyagtáblát, melyet a birodalom főistenének pecséthengereivel lepecsételtek, s ezt az eskütevő magával vihette, e táblának pedig valamiféle rituális szerepe és hatalma is lehetett. Legalábbis erre utal az alább részletesebben is tárgyalásra kerülő Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésének egyik paragrafusa, amely a lepecsételt táblákra a *ṭup-pi adē* ('az *adē* táblája') kifejezést használja, melynek rituális tiszteletét írja elő (SAA 2, no. 6: 407–409. sorok):

*Őrizd meg (az adē tábláját, melyet) Aššur, az istenek királya pecséthengerével pecsételte le, és saját istenedként állítsd ki.*¹⁹

A rendelkezésünkre álló *adē*-szövegek közül csupán egy olyan van, amelynek ismerjük a rituális tábláját – tehát maga az *adē* táblája maradt fenn –, míg a többi szerződés szövege csupán a királyi kancellária archívumai számára készült másolatokból ismert. Ez az egy szerződés azonban kilenc példányban is fennmaradt.

Donald Wiseman 1958-ban publikálta egy *adē* szövegét, melynek tábláit a kalhú Nabû-templom feltárása során találták.²⁰ A szerződés Aššur-ah-iddina király (Kr. e. 680–669) és nyolc zagroszi előkelő²¹ között kötött, s célja, hogy védelmet nyújtson a Kr. e. 672-ben kinevezett trónörökös,²² Aššur-bān-apli számára, ez az ún. *Aššur-ah-iddina örökösödési szerződése*. A 670 sor terjedelmű szerződés tábláit még a régiségben szándékosan törték ripityává, ám mivel nyolc táblán is ugyanaz a szöveg szerepelt, Wiseman nagy pontossággal volt képes rekonstruálni a szöveget. A szerződés hamar a téma kulcsszövegévé vált, és különösen a Tanach szövetségteológiája körüli diskurzusban kapott fontos szerepet.²³

A törökországi Hatay tartományban fekvő Tell Tayinat, az asszír Kullania/Kinalūa tartomány központjában végzett ásatások során 2009-ben Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésének újabb példánya került elő a település főtemplomának romjai közül,²⁴ amelyben a királlyal szerződő fél a tartomány asszír helytartója volt.²⁵ A tábla formája és a szerződés megfogalmazása nagyjából azonos a korábban Kalhuból előkerült nyolc példányával. Eckart Frahm a szerződés két további másolatának töredékeit publikálta a berlini Vorderasiatisches Museum asszír gyűjteményéből.²⁶

Mind a kalhú példányok, mind a Tell Tayinatból előkerült szerződés táblája olyan jellegzetességekkel bírnak, amelyek arra utalnak, hogy ezeket a templomi kontextusban talált táblákat rövidebb élükre állítva kiállították a templomban, s a rajtuk található pecséthengerlenyomatok a szentség bizonyos fokával ruházták fel őket. Egy téglalap alakú átlagos asszír táblát a rövidebb oldalán jobbról balra futó szöveggel írták meg, s a rövidebb oldalán kellett fordítani, ha a hátoldali szöveget kívánta olvasni az ember. Ha egy ilyen táblát a rövidebb élére állítanánk, az egyik oldalán biztosan fejjel lefelé volna a szöveg – hiszen nem azért készítették, hogy egyszerre mindkét oldala olvasható legyen. Nem így ezek az eskütáblák, melyek a hosszabbik élük mentén fordítandók, s rövidebb élükre állítván mindkét oldaluk olvasható. Mindegyik eskütáblán ugyanaz a három pecséthengerlenyomat található.²⁷

1) Sîn-ahhē-erība pecséthengere, melynek képmezőjében a király két, hátsállaatokon álló istenalak között látható. Arcal Aššur isten felé fordul, aki egy sarkányon és egy oroszlánon állva a királyi hatalom szimbólumait (bot és karika) tartja, mögötte Mullissu istennő, aki oroszlánon áll. A király az „orr megérintése” (*appa labānu / labān appi*) imapózban látható.²⁸ A pecséthengeren található felirat a következő:

A Sorsok Pecséthengere, (amivel) Aššur isten, az istenek királya lepecsételi az Igīgū és Anunnakū istenek, a mennyek és az alvilág, valamint az emberiség (sorsát). Amit egyszer lepecsételt, az többet nem megváltoztatható. Aki megpróbálná megváltoztatni, amit (ezzel) lepecsételt, Aššur, az istenek királya és Mullissu istennő erős fegyvereikkel öljék őt meg a gyermekeivel együtt. Sîn-ahhē-erība vagyok, Asszíria királya, a Téged tisztelő fejedelem. Bárki, aki kitörli nevem

*e feliratról, vagy megváltoztatja a Sorsok Pecséthengerét, amely hozzád tartozik: töröld el a nevét és sarjait a föld színéről!*²⁹

2) A lenyomat képmezőjében két alak látható, a hátsó egy istennő, az első egy férfi, aki szintén az „orr megérintése” imapózban áll. A Kr. e. 19. századra keltezi a tárgyat Dominique Collon.³⁰ A lenyomaton található szöveg óasszír ékjelekkel került leírásra: *ša A-šur₃ / ša E₂ a-lim^{ki}* – „A város templomában (lakó) Aššur istené.”³¹

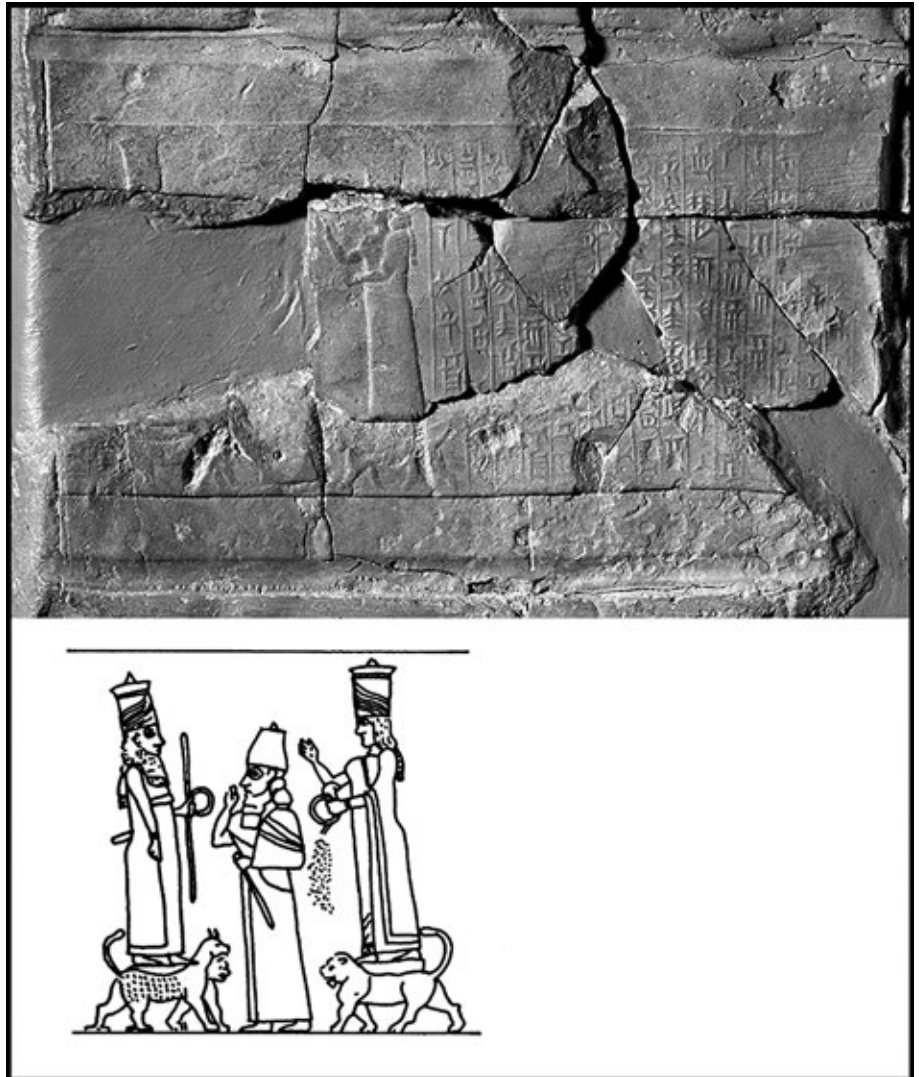
3) A lenyomat képmezőjében az uralkodó térdelő testhelyzetben, a „kinyújtott ujj” (*ubanna tarāšu / tarāš ubanni*) imapózban látható, közvetlenül előtte egy földön álló szakállas istenalak áll, aki bevezeti őt a nagy istenek elé: előttük, a királlyal szembe fordulva egy bika hátán álló szakállas istenalak előre nyújtott bal kezében tartja a botot és a karikát – a királyi hatalom szimbólumait –, jobb kezében a combja mellett leógatott baltát fog. A király mögött egy szárnyas bikaszerű lény hátán szakállas istenalak áll, kezében villámfüzér, Adad isten jelképe. Bár a töredezett példányokból a pecséthenger képmezője jól rekonstruálható, a szöveg nagyon töredékes állapotban maradt fenn, csupán annyi állapítható meg róla, hogy feltehetően középasszír a szöveg. A pecséthengert a Kr. e. 13. századra keltezi Dominique Collon.³²

Magát a szerződés tábláját tehát összesen kilenc példányban ismerjük, melyek két lelőhelyről kerültek elő, de feltételezhető, hogy eredetileg ennél jóval több készült belőlük. Ennek jelentőségéről a tanulmány végén még szólunk.

Az *adē*-eskük közös vonásai

A terminus tehát rendkívül szerteágazó fogalomkört jelöl, a királlyal kötött *adē*knak mégis van néhány közös eleme:

1) Az *adē* megkötésének ceremóniája vagy templomokban zajlik, vagy kultuszszobrokat visznek a szertartásra. Egy templomi *adē* ceremóniát említ a Tāb-šill-Ešarra, Assur tartomány helytartója által II. Šarrukīnnak (Kr. e. 721–705) írt levél (SAA 1, no. 76), amelyben arról számol be, hogy egy Asszíriával éppen szövetséges viszonyra készülő anatóliai uralkodó, Gurdī *adē*-tábláját a helytartó emberei bevitték az Aššur-templomba, majd az ott zajló szertartások után visszavitték azt Gurdīnak.

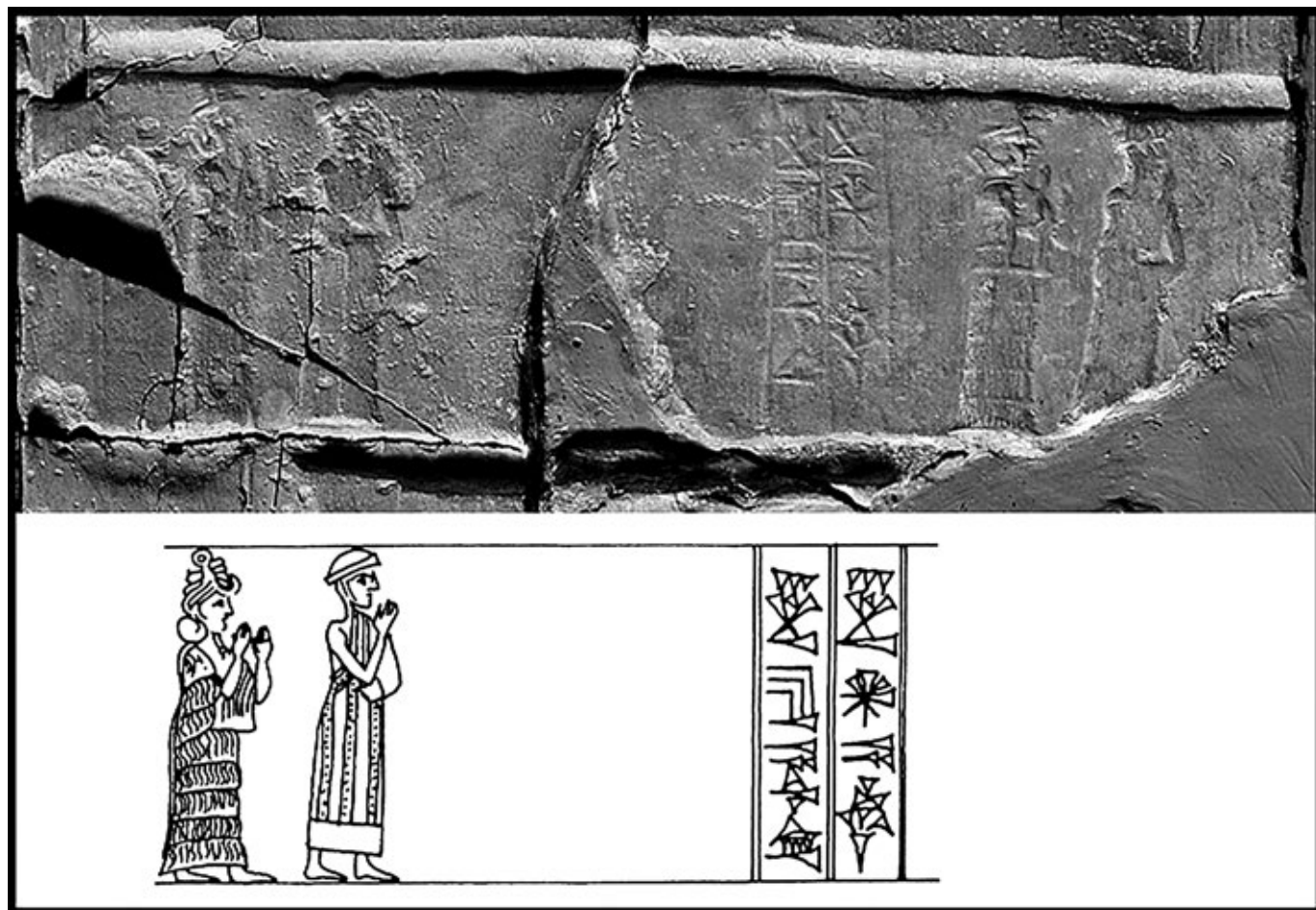

1. kép. Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésén található első isteni pecséthenger lenyomatának fényképe (BM 132548) és a több töredékes formában fennmaradt példány egyesített rajza Dominique Collon nyomán (2008, 237)

Az SAA 13, no. 32 levélben Mutakkil-Aššur – az Aššur-templom főpapjának helyettese – tesz jelentést Aššur-ah-iddina királynak. Az uralkodótól korábban ezt az utasítást kapta: „Hozd az isteneket az *adē*-(ceremóniá)-ra!” Ezt követően azzal folytatja a szerző, hogy Nabû isten a „hálószobában” tartózkodik folyó hó 12-ig – valószínűleg ezzel arra utalva, hogy egészen addig nem viheti a szobrot az eskü helyszínére.

2) Az *adē* egyik leggyakoribb eleme, hogy a szerződő fél köteles információit továbbítani az asszír király számára. Az épségben fennmaradt szerződésszövegek erre rendre kitérnek,³³ és az asszír adminisztráció levelezésében is gyakran visszatérő elem, hogy az *adē* szövegében szerepel a hírek továbbításának kötelezettsége.³⁴ Az SAA 10, no. 199. levélben az udvari tudós, Aššur-šum-ušur citálja az *adē*-eskü egyik parafrasát:

*Hát nem kimondta az adē-esküben?: „Bárki, aki hall valamiről, de azt nem mondja meg a királynak...”*³⁵

2. kép. Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésén található második isteni pecséthenger lenyomatának fényképe (BM 132548) és a több töredékes formában fennmaradt példány egyesített rajza Dominique Collontól (2008, 237)

Az SAA 16, no. 21. levélben a koronaherceg, Šamaš-šum-ukin írja meg apjának, hogy három babilóniai polgár feljelentést tett nála hűtlenséggel vádolt jósokról, bejelentésüket így indokolták:

A király adē-esküit tétetett velünk téged illetően, mondván: „Mondjátok el uratoknak mindent, amit hallotok!”...³⁶

A hírek továbbításának elsődleges fontossága egy olyan levélben is előkerül, melyet a Zagrosz-hegységben létrehozott asszír tartomány, Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója írt II. Šarrukīnnak. Mannu-kī-Ninua helytartó találkozott a tartományában élő helyi előkelőkkel, és adē-esküit tétetett velük. Az SAA 15. no. 90. levelében meg is írja, mi hangzott el az eskü során:

Éppúgy, ahogy korábban Nabū-bēlu-ka”in (az előző asszír helytartó) rendelkezésére álltatok, és bármi hírt kaptatok, elmondjátok neki, most álljatok az én rendelkezésemre, és küldjétek el nekem, bármi hírt hallotok a médekről.³⁷

A hírek továbbításának kötelezettségét legrészletesebben Aššur-ah-iddina örökösödési szerződése írja le:

Ha gonosz, helytelen, vagy ostoba szavakat hallotok Aššur-bān-aplival, a nagyszerű kijelölt trónörökössel, Aššur-ah-iddina, Asszír királya, a ti uratok fiával kapcsolatban,

származzanak azok a szavak akár ellenség, akár szövetséges szájából, vagy a fivérei, nagybátyjai, unokatestvérei, vagy apja családjának bármely tagjának szájából, vagy akár a saját fivéreitek, fiaitok, lányaitok szájából, vagy éppenséggel próféta, eksztatikus, vagy jóspap szájából, vagy bárki más szájából, ne hallgassátok el azt, hanem gyertek, és számoljátok be róla Aššur-bān-aplinak, a nagyszerű kijelölt koronahercegnek, Aššur-ah-iddina, Asszír királya fiának.³⁸

3) Az adē az istenek által garantált szankciók sorával zárul. Ezek az átokformulák rendkívül változatosak, és néhány esetben a szerződés teljes szövegének jelentős részét teszik ki – Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésének 670 sorából 259 foglalkozik a szerződést garantáló istenek felsorolásával, illetve azzal, hogy a szerződés megszegőjét ezek az istenségek milyen átkokkal büntessék. Az átkok rendszerint erős, a szenvedést könnyen átélhetővé tevő képeket alkalmaznak, például az említett szöveg 428–429. soraiban:

Vénusz, a legfényesebb csillag, mutassa meg nektek, amint ellenségeitek asszonyotokat az ölére hajtja!

3. kép. Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésén található harmadik isteni pecséthenger lenyomatának fényképe (BM 132548) és a több töredékes formában fennmaradt példány egyesített rajza Dominique Collontól (2008, 237)

Az átkok közül többnél is kimutatható, hogy a király ellen forduló lázadók legyőzését követően, az esküszegők nyilvános megbüntetésekor az asszír hatalom végrehajtotta az átkokban megfogalmazott büntetéseket. Így szól a 440–446. sorokban szereplő átok:

Adad, az ég és a föld csatornáinak felügyelője szüntesse meg az esőt országodban, földjeid maradjanak termés nélkül, (majd) nagy árvíz árássa el azokat; a sáskák emésszék el lábon álló gabonádat, az őrlőkö zaja ne hallatsszék házadban, az őrlésre szánt gabona tűnjön el előled; gabona helyett fiaid és lányaid a te csontjaidat őrljék meg!

4. kép. Aššur-bān-apli palotadomborműve, Ninive, Délnyugati Palota, 33. terem, 1. panel felső regisztere, részlet: Nabû-nā'id és Bêl-êtir kivégzése
(© Trustees of the British Museum)

Ennek legvalószínűlenebb részét, miszerint az elhunyt esküszegő csontjait annak gyermekei őrlőköveken zúzzák porrá, a Kr. e. 653-ban rendezett triumphusán Aššur-bān-apli király „beváltotta”. A volt nippuri helytartó, Nabû-šum-êreš csontjait saját fiaival őrlötte meg, majd a fiúkat kivégeztette. Erről beszámolt királyfeliratában,³⁹ és a jelenetet palotadomborművén is megörökíttette.⁴⁰

4) Nem tartalmaz gazdasági kitételeket, nincs benne szó a vazallus által fizetendő különböző adókról és szolgáltatásokról – ez alól részben kivételt képez Aššur-ah-iddina szerződése a tyrosi Ba'allal, ahol bizonyos tengerjogi kérdéseknek gazdasági vetületei is vannak.⁴¹

5) A királlyal *adê*t kötő fél elismeri az asszír uralkodó hatalmát és elsőbbségét.⁴²

Az *adê*-eskü szerepe az adminisztráció működésében

Az újasszír kori esküvéssel foglalkozó szakirodalom az *adê*-val leginkább az államok közötti szerződések értelmében és kontextusában foglalkozott,⁴³ ugyanakkor már az eddig azonosított, *adê*ra vonatkozó szöveghelyek alapján is világossá vált, hogy az államszerződés szerepén túl, az esküvésnek az asszír adminisztráció felépülésében és működtetésében is döntő szerep jutott. Úgy tűnik, hogy az adminisztráció tagjainak igen széles köre részt vett a királlyal megkötött *adê* ceremóniában, mely jelentős mértékben befolyásolta a hivatalnokok mindennapi munkáját és társadalmi státuszát is. A királlyal esküvéses viszonyban állni rangot jelentett, még a magánokiratokban is gyakran feltüntetik, ha a szereplők valamelyike *bêl adê*, eskütt tett ember.

A birodalom hivatali levelezésében is komoly érvnek számított, ha valaki *bêl adê* volt, többször hivatkoznak rá az ad-

minisztráció különböző szintű tagjai. Az Aššur-templom egyik magasrangú papja így fogalmazott Aššur-ah-iddinának küldött levelében:

A király parancsát végrehajtottam, mindent annak megfelelően rendeztem el. Erről a főszakács, Nergal-bêl-ušur is jelentést tehet. Most már mindenről a király utasításainak megfelelően szólok. Én a király adê-partnere vagyok (bêl adê ša šarri anāku).⁴⁴

Szintén Aššur-ah-iddina a címzettje annak a levélnek, amiben valószínűleg – a levél elején sajnos törött a tábla, így a feladó neve nem maradt meg – az egyik magasrangú asszír hivatalnok próbálja tisztázni magát a király előtt:

Kilikia helytartója gyűlöl engem. A király kérdezze csak meg erről Sa-sî, miként a király Harrānba is küldött levelet felőlünk (érdeklődve). A király megharagudott rám, s én nagyon megijedtem! [...] Én a király szolgája vagyok, még az ő apja költette meg velem az adê.⁴⁵

Egy hosszú töredékes levélben a feltehetően Kūtha városában élő Nergal-ibni több mindenről is beszámol Aššur-bān-aplinak, többek között arról, hogy egy máj-jóslással foglalkozó szakember őellene fordította a királyi udvar több befolyásos tagját. Egy hosszabb töredékes szakaszt követően – melyben valószínűleg méltatlan helyzetéről panaszkodik – így szól:

Én a király adê-partnere vagyok. Saját érdemeimért léptetek elő. Miért áll mögöttem már hét hónapja egy kallapukatona,⁴⁶ nyilvesszővel a kezében?⁴⁷

Az asszír királyfeliratok szövegében is megtalálható a kifejezés. Sîn-ahhê-erība Kr. e. 701-ben a Hizkíja, júdai király által vezetett koalíció ellen vonult, s hadjáratának egyik fontos célja volt, hogy kiszabadítsa jeruzsálemi fogságából Ekron uralkodóját, Padît, aki nem lépett szövetségre szomszédaival Asszírria ellen, s ezért saját alattvalói hajtottak végre puccsot ellene. Padîról így szól az asszír királyfelirat: „Padî, a királyuk, aki Asszírria felesküldött *adê*-partnere volt.”⁴⁸ Sîn-ahhê-erība ezért mindent elkövetett, hogy Padît kiszabadítsa, s erőfeszítései sikerrel is jártak: az asszír seregek elvonulásakor már újra trónján ült, és Ekron területét megnövelték a Júdától elcsatolt részekkel.

Miként képzelhetjük el az *adê*-eskü ceremóniáját? A már többször említett, a zagroszi *bêl ālikkal* kötött *Örökösödési szerződés* szövege számba veszi az *adê* megkötésének módzatait (persze azért, hogy megtilthassa): 1) isten(szobrok) előtt; 2) asztalon (állva); 3) kupából kortyolva; 4) tűz gyújtásakor; 5) vízzel; 6) olajjal; 7) mellkast fogva tett esküket ismer a szöveg,⁴⁹ és mivel a felsorolás azért született, hogy a további eskük minden formáját megtiltsa a szerződő feleknek, joggal

számíthatunk arra, hogy az adott korban ismert összes esküformát felsorolták.

Kr. e. 689-ben Sîn-ahhē-erība elpusztította Babilón városát, s természetesen benne a város főistenének, Marduknak a templomát is. Utódja, Aššur-ah-iddina elrendelte Babilón újjáépítését, s ennek az összetett feladatnak az irányításával Mār-Issār nevű tudós-hivatalnokát bízta meg.⁵⁰ A megbízottnak politikai kapcsolatot kellett kialakítania Babilónia apróbb fejedelemségeivel, s erre a legalkalmasabb megoldás egy *adē*-szerződés megkötése volt. Templom hiányában – hiszen a város újjáépítése éppen csak megkezdődött – az újjáépülő Esagila templom alapkövein tették le az esküt a babilóniai települések delegáltjaival:

És amint a király, az én uram megparancsolta nekem, ekképpen beszéltem velük: „Hét alapkövet fektettem le, mindegyik [...] könyök nagyságú. Egy-egy kost vágunk le mindegyiken, így mindet vér borítja, amikor végleges helyükre kerülnek, az örökkévalóságig.” – Majd így folytattam: „Nem változtatjátok meg szavamat! Minden [...] -t, foglyot és bárkit, aki Asszíriából menekül országotokba, visszaadjátok nekem. [...] az uralmamot. Nem szóltok velem csalárdul.” [...]”⁵¹

Visszatérve az Aššur-ah-iddina által köttetett örökösödési szerződéshez, melynek eredeti *adē*-táblái is fennmaradtak, az eskütétel szertartására és az esküben résztvevők körére vonatkozóan további megállapításokat tehetünk. Mint azt korábban említettük, a nyolc kalhui tábla mellett egy további is előkerült Tell Tayinat ásatásán, s míg előbbieik szövegében szerepelt az eskütevő zagroszi előkelők neve, az utóbbiban csupán a tiszttség szerepel: Kullania (tartomány) helytartója. Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy az esküt nem csupán egyetlen távoli tartomány irányítója tette le, hanem valamennyi⁵² sőt, Aššur-ah-iddina főasztrológusának levele alapján a fővárosok teljes hivatali kara részt vett az esküben:

A királynak, az én uramnak, szolgád, Issar-šum-ēres. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabû és Marduk áldja meg a királyt, az én uramat! Ninive, Kilizi és Arbēla városok hivatalnokai letehetik az esküt, mivel ők már itt vannak. Azonban az assíriák még nem érkeztek meg. A király tudja, hogy (utóbbiak) papok (ēreb būti) is egyben.

Jegyzetek

– nettel tartozom az NKFIH 138669 számú, „Az eskü (*adē*) szerepe az Újasszír Birodalom adminisztrációjában” című pályázatának. Tanulmányom egyes részleteit előadtam a komáromi Selye János Egyetem Teológiai Karán 2022. október 13-án rendezett *Hitelképes beszéd a társadalomban – Az eskü fogalmának vizsgálata egyházban és társadalomban* c. workshopon.

1 Charpin 2010, 154–155.

2 Az újasszír kori eskünek ezzel a típusával, tehát a magánszerződésekkel jelen tanulmány keretei között nem foglalkozhatunk. A források legfontosabb kiadásai: az assíri szövegekhez lásd Ahmad 1996; NATAPA 1; NATAPA 2; StAT 1; StAT 2; StAT 3; a ninivei szövegekhez lásd SAA 6; SAA 14. A téma alapos feldolgozását

Amennyiben megfelelő a királynak, az én uramnak, azok, akik már megérkeztek, tegyék le az esküt, Ninive és Kalhu hivatalnokai Bēl és Nabû szobrai előtt letehetik az esküt akár már nyolcadikán. Vagy úgy is lehet, ha a király, az én uram úgy kívánja, hogy engedjük most el őket, s hívjunk össze mindenkit tizenötödikére, és tegyék le együtt az esküt az említett helyen. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a hémerológiai jegyzék így szól Nissanu hónapról: „Ne tegyen esküt a tizenötödik napon, aki így cselekszik, arra lesújt az istenség!” – A 15. napon, napszálltakor beléphet az esküvés (termébe), de az esküt kimondani már csak 16-án, a csillagok megjelenésének idején szabad.”⁵³

Bár a levél elsősorban azzal foglalkozik, hogy melyek azok a kedvező napok, mikor egy ilyen jelentős szertartás végbemehet, számunkra most fontosabb, hogy a szöveg egyértelműen utal arra, hogy a birodalmi magterület minden jelentős városának valamennyi írnoke készül az eskütételre. Ez már önmagában százas nagyságrendet jelent. Ezekhez hozzávehetjük az ekkor létező 71 asszír tartomány vezetőit – a Tell Tayinat-i szövegvariáns alapján –, a vazallus és klienskirályokat, valamint azokat az előkelőket, akik a birodalmon belül, de saját örökletes hatalmukra támaszkodva uralkodtak, miként a zagroszi *bēl ālik*, kiknek száma ismét csak több tucatra tehető.⁵⁴ Joggal feltételezhetjük, hogy minden eskühöz eskütábla is készült, s a fennmaradt példányokon jól látszik, hogy – a kor pecsételési gyakorlatától eltérően – először az isteni pecséthengereket görgették végig a meggyúrt táblákon, s az *adē* szövegét csak ezután írták fel rájuk: tömegtermelésről beszélhetünk. Több száz⁵⁵ többé-kevésbé azonos szöveggel⁵⁶ bíró, a szentség bizonyos fokával felruházott tábla jutott el a birodalom minden szegletébe, s került kiállításra a települések szentélyeiben.⁵⁷ Az eskü szövege és az esküben való személyes részvétel ténye pedig megkerülhetetlen hivatkozási pont lett a birodalom hivatalnokainak működésében.

Az *adē*ra vonatkozó asszír szövegek alapján elég bizonyosnak tekinthető, hogy az Asszíriának behódoló vazallusok minden esetben esküt tettek. Izrael és Júda királyai közül tehát legalább Jéhu,⁵⁸ Áház,⁵⁹ Hizkija⁶⁰ és Manassé⁶¹, így minden bizonyos a jeruzsálemi Templomban is láthatók voltak egy ideig az asszír eskütáblák, melyek az első ismert példányai a konkrét szövegben lakozó szentség koncepciójának.

adja Radner 1997. Az újasszír kori kölcsönszerződésekről magyarul lásd Csabai 2018.

3 Az újasszír korszakra vonatkozóan Simo Parpola az államok közötti szerződéseket így kategorizálja: 1) Mutual Assistance and Non-aggression Pacts; 2) Alliance Pacts; 3) Vassal Treaties; 4) Allegiance Pacts (Parpola 2003, 1054–1055).

4 SAA 2, no. 2: i 24', iv 17', v 14, v 24'.

5 Lemaire–Durant 1984; Fitzmyer 1995; a szerződés jogi és történeti kontextusához lásd Morrow 2001; Fales–Mazzoni 2009–11.

6 Karen Radner (2019, 313) ezekre a szövegekre „bilaterális szerződéseként” hivatkozik, melyből hatot ismerünk ebből a korszakból: SAA 2, no. 1 (V. Šamši-Adad asszír- és Marduk-zakir-šumi babilóni király szerződése, kb. Kr. e. 882-ben – az erősen megrongálódott agyagtábla szövegéből sajnos kitört az a rész, amely a

- szerveződés öndefinícióját tartalmazta az előoldal 15. sorában, Simo Parpola és Kazuko Watanabe rekonstrukciója alapján ez az *adē* szó lehetett); SAA 2, no. 2 (a már említett szerveződés V. Aššur-nē-rārī és Matī-il között, Kr. e. 754-ben); SAA 2, no. 5 (Aššur-ah-iddina és a tyrosi Ba'al király közötti szerveződés Kr. e. 677-ben); SAA 2, no. 9 (Aššur-bān-apli és babilóniai szövetségesei közötti szerveződés Kr. e. 652-ben); SAA 2, no. 10 (Aššur-bān-apli szerveződése az arab Qedar törzs vezetőjével, Kr. e. 652-ben); SAA 2, no. 11 (Sīn-šar-iškun és babilóniai szövetségesei közötti szerveződés, kb. Kr. e. 625 és 616 között).
- 7 A késő bronzkor államközi szerveződéseinek terminológiájához lásd Altman 2003 és Altman 2012, 111–115.
- 8 Az akkád szó nyugati-sémi eredetéről lásd: McCarthy 1981, 142; Tadmor 1982a, 143; Tadmor 1982b, 455; Fitzmyer 1995, 57–59; Watanabe 2014, 162. A Bibliában is megjelenik a szó, például Ézsaiás 33,8-ban: „A pusztító megszegte a szövetséget...” John Brinkman (1990, 82–83) azonban kétségét fejezte ki a szó nyugati-sémi eredetével kapcsolatban, mivel a Tukulti-Ninurta-eposz egyik töredékén Peter Machinist kiadásában (1978, 102: iv 8') szerepel az *adē bēlini* kifejezés, ami, ha valóban így van, öt évszázaddal előbbre helyezné a szó előfordulását az akkád szövegekben. A szöveg hely elemzéséhez lásd Radner 2006, 352–352, az 5. jegyzettel; és Lauringer 2013, 100.
- 9 Tadmor 1975, 42–43; és Tadmor 1982a.
- 10 Parpola 1987, 180–183.
- 11 AHW, 14, sub. *adū* I; CAD A/I, 131–134, sub. *adū* A; CDA, 5, sub. *adū* I.
- 12 Durant 1991, 70, a 170. jegyzettel.
- 13 Radner 2019, 312.
- 14 Ezeket adta ki Simo Parpola és Kazuko Watanabe az SAA 2 kötetben, illetve a még bővebben tárgyalandó Aššur-ah-iddina örökösödési szerveződésének egy példányát került elő Tell Tayinatból (Lauinger 2012).
- 15 E szöveghelyek első gyűjtéséhez lásd Parpola 1987, 184–186; pontosított és bővített listájához pedig Vér 2018, 185–187.
- 16 Lásd a 23. jegyzetet
- 17 Ponchia 2002–2005.
- 18 SAA 6, no. 95; SAA 14, no. 96; SAA 14, no. 100; SAA 14, no. 311; SAA 14, no. 459; STAT 2, no. 33; STAT 2, no. 145; STAT 2, no. 146; STAT 2, no. 164; STAT 2, no. 169; STAT 2, no. 242; STAT 2, no. 266; STAT 2, no. 272; STAT 3, no. 2; STAT 3, no. 3; STAT 3, no. 59; STAT 3, no. 60; STAT 3, no. 64; STAT 3, no. 76; STAT 3, no. 88; STAT 3, no. 74; STAT 3, no. 103.
- 19 *ina libbi kunukki ša Aššur šar ilāni kanikūni ina pānikunu šakinūni kī ilikunu lā tanaššarāni*. A szerző fordítása. Vö. Radner 2006.
- 20 Wiseman 1958.
- 21 SAA 2, no. 6. Humbareš, Nahšimarti város *bēl ālija*; Bur-Dadi, Karzitali város *bēl ālija*; Hatarna, Sikris város *bēl ālija*; Larkutla, Māzama *bēl ālija*; Ramataja, Urakazabanu *bēl ālija*; Tunī, Ellipi *bēl ālija*; és két olyan *bēl āli*, akinek mind a neve, mind uralmának területe olvashatatlanul töredékes. Az eskütevőket a szövegek akkád terminussal *bēl ālinak* nevezik, mely nagyjából 'várúr'-ként fordíthatnánk le. A zagroszi előkelők *bēl āli* címéről lásd Lanfranchi 2003; Radner 2003; Vér 2018, 98–112 és Vér 2020a.
- 22 Négy olyan szerveződést ismerünk, ami az újonnan kinevezett trónörökös védelmét volt hivatva szolgálni: II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 883–859) szerveződése rendkívül töredékes (Frahm 2009, no. 66), így nem tudjuk, hogy mikor kötöttetett és kinek az érdekében; ismert Sīn-ahhē-erība (Kr. e. 704–681) által kötöttetett szerveződés Aššur-ah-iddina trónörökösi kinevezése védelmében Kr. e. 683/682-ből (ennek egyik fragmentumát publikálta Watanabe és Parpola: SAA 2, no. 5; két másik töredékéhez lásd Frahm 2009, nos. 68–69); az imént említett Aššur-ah-iddina örökösödési szerveződése (SAA 2, no. 6; Lauinger 2012; Frahm 2009, nos. 70–71); és szintén Aššur-bān-apli, unokája utódlását támogatandó kötött szerveződést az anyakirálynő Zakūtu/Naqī'a az udvar vezető tisztségviselőivel (SAA 2, no. 8). Aššur-bān-apli koronaherceggé való kinevezésének dátumát (Kr. e. 672. II (Ijār) hónap 12. napja) királyfeliratából ismerjük: Borger 1996, 15 (A prizma: i 10b–22 sorok).
- 23 Először Tsevat 1959, az újabb áttekintések közül fontosak Steymans 2003; Kitz 2004; Levinson 2010; Steymans 2013; és Crouch 2014. A hettita és asszír államszerződések teológiai vonatkozásairól jó áttekintést nyújt Wiseman 1982.
- 24 Harrison–Osborne 2012.
- 25 Lauinger 2012.
- 26 Frahm 2009, nos. 70–71. Ezek nem eskütablák voltak, csupán a szöveg másolatai, feltehetően a kancellária archívuma számára készültek.
- 27 Wiseman 1958, 14–17, fig. 2 és pls. I, III–IV, X
- 28 <http://oracc.museum.upenn.edu/nimrud/images/vte/BM-132548-leftcomp-25cm.jpg> – vö. George 1986, 140–141. Erről az imapózzól részletesen: Gruber 1975.
- 29 A szöveg legutóbbi kiadása: RINAP 3/2, no. 212. A szerző fordítása.
- 30 Collon 2008, 236–237.
- 31 <http://oracc.museum.upenn.edu/nimrud/images/vte/BM-132548-middlecomp-25cm.jpg>.
- 32 Collon 2008, 237. <http://oracc.museum.upenn.edu/nimrud/images/vte/BM-132548-rightcomp-25cm.jpg>.
- 33 SAA 2, no. 4: r. 4'–7'; SAA 2, no. 6: 73–82, 108–122, 130–137; SAA 2, no. 8: r. 7–27; SAA 2, no. 9: 32–36; SAA 2, no. 13: iii. 16–20.
- 34 SAA 10, no. 199; SAA 15, no. 90; SAA 16, no. 21; SAA 16, no. 60; SAA 16, no. 71; SAA 18, no. 80; SAA 18, no. 81; SAA 18, no. 83.
- 35 Hátoldal 19'–21'. sorok. A szerző fordítása.
- 36 Előoldal 9–12. sorok. A teljes levél fordítását lásd: Vér 2011, 7.
- 37 Előoldal 28 – hátoldal 3. sorok A teljes levél fordítását lásd: Vér 2018, 285–286; az itt leírt *adē* elemzéséhez lásd *uo.*, 188–189.
- 38 108–122. sorok, a szerző fordítása.
- 39 B prizma vi.93–vii.2 sorok: „Ami Nabû-nā'idot és Bēl-ēirt illeti – akiknek apja, Nabû-šum-ēreš, az a nippuri helytartó volt, aki annak idején a Babilónia elleni támadásra felbújtotta Urtakot –, őket arra kényszerítettem, hogy a Ninive közepében álló kapu előtt zúzzák össze Nabû-šum-ēreš csontjait, amiket még Gambuluból hoztattam Asszíriába.” (Vér 2020b, 94 és 119).
- 40 BM 124801a. A jelenetnek a triumphusban betöltött helyéről és szerepéről lásd Vér 2020b, 80–98, különösen 94–98.
- 41 E jellegzetességgel kapcsolatban Hayim Tadmor azt feltételezi, hogy az *adē*-rendszerrel párhuzamosan működött egy másik szerveződés-típus is, az *ardūtu*, amely ezeket a gazdasági természetű kötelezettségeket rögzítette (Tadmor 1982a, 149–150). Sajnos egyetlen *ardūtu*-szöveg sem került még elő, Tadmor feltételezése tehát egyelőre nem bizonyítható.
- 42 Ez alól kivételt képezhetett az Aššur-ah-iddina és Urtaku elámi király között 674-ben létrejött *adē*, amelynek keretében az asszír királyi család tagjai közül többen kerültek túszként Szűzába. A szerveződést elemzi az SAA 16, no. 1 és SAA 18, no. 7 levelek alapján Waters 2000, 42–44.
- 43 *Inter alia* Parpola 1987; Brinkman 1990; Holloway 2002; Parpola 2003.
- 44 SAA 13, no. 45, előoldal 2'–8', a szerző fordítása.
- 45 SAA 16, no. 71, a szerző fordítása.
- 46 A feltehetően elit harcosoknak tekinthető *kallapu*-katonákról lásd Dezső 2012, 60 és 69–75.
- 47 SAA 18, no. 153, hátoldal 18–21, a szerző fordítása
- 48 *Padī šarrušu bēl adē u mamit ša māt Aššur*. A konfliktusról szóló teljes beszámoló: RINAP 3/I, no. 22: ii.37–iii.49; az idézett mondat: ii.74–75.
- 49 SAA 2, no. 6, 153–155. sorok.

- 50 Mār-Issār személyéhez lásd Komoróczy 1995.
 51 SAA 10, no. 354, előoldal 13–27. sorok, a szerző fordítása.
 52 Vö. Fales 2012.
 53 SAA 10, no. 316, a szerző fordítása.
 54 A név szerint ismert *bēl ālik*hoz lásd Vér 2018, 173.
 55 Mario Fales (2012, 148) 220 eskütábla, Jacob Lauinger (2015, 289–292) 110 eskütábla elkészültét feltételezi.
 56 A tayinati és a kalhui szövegek összevetéséből egyértelmű, hogy az előbbi esetben az eskütevő otthonának isteneit – ez esetben a Levante északi térségének istenségeit – is bevonták az esküt garantálók körébe.
 57 Radner 2017, 80–81; és Radner 2019, 315–316.
 58 A feltehetően Kr. e. 841-ben történt behódolását III. Šulmānu-aša-rēdu előtt a Fekete-obelisztk egyik regiszterének jelenete is megőrizte.
 59 III. Tukulti-apil-Ešarra feliratában (RINAP 1, no. 47, hátoldal 11') is szerepel neve a meghódoló adóhozók között; vö. Vér 2023, 110.
 60 Valószínűleg már II. Šarrukīnnak is meghódolt, de Kr. e. 701-ben, Sīn-ahhē-erība seregének elvonultával egészen biztosan meghódolt az asszír királynak. Vö. RINAP 3/I, no. 22 (Taylor-prizma), iii 37–49.
 61 Neve szerepel Aššur-ah-iddina felirataiban az asszír király szíriai és levantei vazallusainak felsorolásában: RINAP 4, no. 1: v 55; no. 5: vi 7'.

Bibliográfia

- Ahmad, A. Y. 1996. „The Archive of Aššur-mātu-taqqin Found in the New Town of Aššur and Dated Mainly by Post-Canonical Eponyms”: *Al-Rāfidān* 27, 207–288.
 AHW: W. von Soden 1965–1981. *Das Akkadische Handwörterbuch*. Wiesbaden.
 Altman, A. 2003. „Rethinking the Hittite System of Subordinate Countries from the Legal Point of View”: *Journal of the American Oriental Society* 123, 741–756.
 Altman, A. 2012. *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East 2500–330 BCE*. Legal History Library 8 – Studies in the History of International Law 4. Leiden–Boston.
 Borger, R. 1996. *Beiträge zum Inschriftwerk Assurbanipals. Die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*. Wiesbaden.
 Brinkman, J. A. 1990. „Political Covenants, Treaties, and Loyalty Oaths in Babylonia and between Assyria and Babylonia”: L. Canfora – M. Liverani – C. Zaccagnini (szerk.): *I trattati nel mondo antico. Forma, ideologia, funzione*. Roma, 81–111.
 CAD: A. Leo Oppenheim – E. Reiner – M. T. Roth (szerk.) 1956–2010. *Chicago Assyrian Dictionary, Vol. 1–21*. Chicago.
 CDA: J. Black – A. R. George – J. N. Postgate 1999. *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden.
 Charpin, D. 2010. *Reading and Writing in Babylon*. Cambridge, MA – London.
 Collon, D. 2008. „Nimrud Seals”: J. E. Curtis – H. McCall – D. Collon – L. al-Gailani Werr (szerk.): *New Light on Nimrud. Proceeding of the Nimrud Conference 11th–13th March 2002*. London, 233–242.
 Crouch, C. L. 2014. *Israel and the Assyrians. Deuteronomy, the Succession Treaty of Esarhaddon, and the Nature of Subversion*. Atlanta.
 Csabai Z. 2018. „Hitel és kamat az Újasszír Birodalomban az i. e. 8–7. században”: Vitézy Zs. (szerk.): *Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. Pécs–Budapest, 17–33.
 Dezső, T. 2012. *The Assyrian Army, I: The Structure of the Neo-Assyrian Army, Part 1: Infantry*. Antiqua et Orientalia 2 – Assyriologia 8/1. Budapest.
 Durant, J.-M. 1991. „Précurseurs syriens aux protocoles néo-assyriens”: D. Charpin – F. Joannès (szerk.): *Marchands, diplomates et empereurs. Études sur la civilisation mésopotamienne offerte à Paul Garelli*. Paris, 13–72.
 Fales, F. M. – Mazzoni, S. 2009–11. „Sefire”: *Reallexikon der Assyriologie* 12, 342–345.
 Fales, F. M. 2012. „After Ta'yinat. The New Status of Esarhaddon's *adē* for Assyrian Political History”: *Revue d'Assyriologie* 106, 133–158.
 Fitzmyer, J. A. 1995. *The Aramaic Inscriptions of Sefire*. Biblica et Orientalia 19/A. Rome.
 Frahm, E. 2009. *Historische und historisch-literarische Texte*. WVDGO 121 – Keilschrifttexte aus Assur literarischen inhalts 3. Wiesbaden.
 George, A. R. 1986. „Sennacherib and the Tablet of Destinies”: *Iraq* 48, 133–146.
 Gruber, M. I. 1975. „Akkadian *labān appi* in the Light of Art and Literature”: *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 7, 73–83.
 Harrison, T. P. – Osborne, J. F. 2012. „Building XVI and the Neo-Assyrian Sacred Precinct at Tell Tayinat”: *Journal of Cuneiform Studies* 64, 125–143.
 Holloway, S. W. 2002. *Aššur is King! Aššur is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*. Culture and History of the Ancient Near East 10. Leiden–Boston–Köln.
 Kitz, A. M. 2004. „An Oath, Its Curse and Anointing Ritual”: *Journal of the American Oriental Society* 124, 315–321.
 Komoróczy G. 1995. „Nabú-zuqup-kēna, Adad-sum-uszur, Mār-Istar. Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában”: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*. Budapest, 83–99.
 Lanfranchi, G. B. 2003. „The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (szerk.): *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia. History of the Ancient Near East / Monographs 5*. Padova, 79–118.
 Lauinger, J. 2012. „Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat. Text and Commentary”: *Journal of Cuneiform Studies* 64, 87–123.
 Lauinger, J. 2013. „The Neo-Assyrian *adē*. Treaty, Oath, or Something Else?": *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 19, 99–115.
 Lauinger, J. 2015. „Neo-Assyrian Scribes, »Esarhaddon's Succession Treaty«, and the Dynamics of Textual Mass Production”: P. Delnero – J. Lauinger (szerk.): *Texts and Contexts. Approaches to Textual Circulation and Transmission in the Cuneiform World*. Berlin–Boston, 285–314.
 Lemaire, A. – Durand, J.-M. 1984. *Les inscriptions araméennes de Sfiré el l'Assyrie de Shamshi-ilu*. École pratique des Hautes Études, IVe Section, Sciences historiques et philologiques, 2: Hautes Études orientales 20. Genève–Paris.
 Levinson, B. M. 2010. „Esarhaddon's Succession Treaty as the Source for the Canon Formula in Deuteronomy 13:1”: *Journal of the American Oriental Society* 130, 337–347.
 Machinist, P. 1978. *The Epic of Tukulti-Ninurta I. A Study in Middle Assyrian Literature*. PhD Diss., Yale University.
 McCarthy, D. J. 1981. *Treaty and Covenant. A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament*. AnBib 21A. Rome.

- Morrow, W. S. 2001. „The Sefire Treaty Stipulations and the Mesopotamian Treaty Tradition”: P. M. Michèle Daviau – J. W. Wevers – M. Weigl (szerk.): *The World of the Arameans. Studies in Honour of Paul-Eugène Dion, Vol. 3.* JSOT Supplement 326. Sheffield, 83–99.
- NATAPA 1: F. M. Fales – L. Jakob-Rost: „Neo-Assyrian Texts from Assur: Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin, Part 1”: *State Archives of Assyria Bulletin* 5 (1991), 3–157.
- NATAPA 2: K. Deller – F. M. Fales – L. Jakob-Rost: „Neo-Assyrian Texts from Assur: Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin, Part 2”: *State Archives of Assyria Bulletin* 9 (1995) 3–137.
- Parpola, S. 1987. „Neo-Assyrian Treaties from the Royal Archives of Nineveh”: *Journal of Cuneiform Studies* 39, 161–189.
- Parpola, S. 2003. „International Law in the First Millennium”: R. Westbrook (szerk.): *A History of Ancient Near Eastern Law.* Handbook of Oriental Studies 72. Leiden–Boston, 1047–1066.
- Ponchia, S. 2002–2005. „Notes on the Legal Conventions and on the Practice of the *adē* in the Early Neo-Babylonian Letters from Nippur”: *State Archives of Assyria Bulletin* 14, 133–167.
- Radner, K. 1997. *Die neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt.* State Archives of Assyria Studies 6. Helsinki.
- Radner, K. 2003. „An Assyrian View on the Medes”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (szerk.): *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia.* History of the Ancient Near East / Monographs 5. Padova, 37–64.
- Radner, K. 2006. „Assyrische *tuppi adē* als Vorbild für Deuteronomium 28, 22–44”: J. Ch. Gertz – D. Prechel – K. Schmid – M. Witte (szerk.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke.* Berlin – New York, 351–378.
- Radner, K. 2017. „Assur’s »Second Temple Period«. The Restoration of the Cult of Aššur, c. 538 BC”: Ch. Levin – R. Müller (szerk.): *Herrschaftslegitimation in vorderorientalischen Reichen der Eisenzeit.* Tübingen, 77–96.
- Radner, K. 2019. „Neo-Assyrian Treaties as a Source for the Historian. Bonds of Friendship, the Vigilant Subject and the Vengeful King’s Treaty”: G. B. Lanfranchi – R. Mattila – R. Rollinger (szerk.): *Neo-Assyrian History: Sources, Problems, and Approaches.* State Archives of Assyria Studies 29. Helsinki, 309–328.
- RINAP 1: H. Tadmor – S. Yamada 2011. *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria.* (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1) Winona Lake.
- RINAP 3/1: A. K. Grayson – J. Novotny 2012. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1.* The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/II. Winona Lake.
- RINAP 3/2: A. K. Grayson – J. Novotny 2014. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 2.* The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/II. Winona Lake.
- RINAP 4: E. Leichty 2011. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC).* The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4. Winona Lake.
- SAA 1: S. Parpola 1987. *The Correspondence of Sargon II: Part I. Letters from Assyria and the West.* State Archives of Assyria 1. Helsinki.
- SAA 2: S. Parpola – K. Watanabe 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths.* State Archives of Assyria 2. Helsinki.
- SAA 6: T. Kwasman – S. Parpola 1991. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part 1: Tiglath-pileser III through Esarhaddon.* State Archives of Assyria 6. Helsinki.
- SAA 10: S. Parpola 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars.* State Archives of Assyria 10. Helsinki.
- SAA 13: S. W. Cole – P. Machinist 1998. *Letters from Priests to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal.* State Archives of Assyria 13. Helsinki.
- SAA 14: R. Mattila 2002. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Sin-sarru-iskun.* State Archives of Assyria 14. Helsinki.
- SAA 15: A. Fuchs – S. Parpola 2001. *The Correspondence of Sargon II: Letters from Babylonia and the Eastern Provinces.* State Archives of Assyria 15. Helsinki.
- SAA 16: M. Luukko – G. Van Buylaere 2002. *The Political Correspondence of Esarhaddon.* State Archives of Assyria 16. Helsinki.
- SAA 18: F. Reynolds 2003. *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia.* State Archives of Assyria 18. Helsinki.
- STAT 1: K. Radner 1999. *Ein neuassyrisches Privatarhiv der Tempelgoldschmiede von Assur.* Studien zu den Assur-Texten 1. Saarbrücken.
- STAT 2: V. Donbaz – S. Parpola 2001. *Neo-Assyrian Legal Documents in Istanbul.* Studien zu den Assur-Texten 2. Saarbrücken.
- STAT 3: B. Faist 2007. *Alltagstexte aus neuassyrischen Archiven und Bibliotheken der Stadt Assur.* Studien zu den Assur-Texten 3. Wiesbaden.
- Steymans, H. U. 2003. „Die neuassyrische Vertragsrhetorik der »Vassal Treaties of Esarhaddon« und das Deuteronomium”: G. Braulik (szerk.): *Das Deuteronomium.* Österreichische Biblische Studien 23. Frankfurt am Main, 89–152.
- Steymans, H. U. 2013. „Deuteronomy 28 and Tell Tayinat”: *Verbum et ecclesia* 34/2, 1–13.
- Tadmor, Hayim 1975. „Assyria and the West. The Ninth Century and It’s Aftermath”: H. Goedicke – J. J. M. Roberts (szerk.): *In Unity and Diversity. Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East.* Baltimore–London, 36–48.
- Tadmor, H. 1982a. „Treaty and Oath in the Ancient Near East: A Historian’s Approach”: G. M. Tucker – D. A. Knight (szerk.): *Humanizing America’s Iconic Book.* Chicago, 127–152.
- Tadmor, H. 1982b. „The Aramaization of Assyria: Aspects of Western Impact”: H.-J. Nissen – J. Renger (szerk.): *Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4.–1. Jht v. Chr. XXV Rencontre Assyriologique Internationale, Berlin 3. bis 7. Juli 1978., Teil 2.* BBVO 1. Berlin, 449–470.
- Tsevat, M. 1959. „The Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Vassal Oaths and the Prophet Ezekiel”: *Journal of Biblical Literature* 78, 199–204.
- Vér Á. 2011. „Sok mágnását karddal ölte le Asszíriában». Assur-ahiddina utolsó éveit”: *Ókor* 10, 3–13.
- Vér Á. 2018. *Az Újasszír Birodalom keleti tartományai.* Ókor – Történet – Írás 6. Budapest–Pécs.
- Vér, Á. 2020a. „The Local Elite and the Assyrian Administration in the Neo-Assyrian Provinces in the Zagros”: K. Gavagnin – R. Palermo (szerk.): *Broadening Horizons 5: Civilizations in Contact, Vol. 2: Imperial Connections.* Trieste, 217–228.
- Vér Á. 2020b. *A triumphus Asszíriában.* Élő Ókor 1. Budapest.
- Vér, Á. 2023. „Coalitions and Alliances in 8th Century B.C.E.”: V. Kókai-Nagy – Á. Vér (szerk.): *Peace and War in Josephus. Deuterocanonical and Cognate Literature Studies* 52. Berlin–Boston, 97–113.
- Watanabe, K. 2014. „Esarhaddon’s Succession Oath Documents Reconsidered in Light of the Tayinat Version”: *Orient* 49, 145–170.
- Waters, M. W. 2000. *A Survey of Neo-Elamite History.* State Archives of Assyria Studies 12. Helsinki.
- Wiseman, D. J. 1958. „The Vassal-Treaties of Esarhaddon”: *Iraq* 20, 1–99.
- Wiseman, D. J. 1982. „»Is It Peace?«: Covenant and Diplomacy”: *Vetus Testamentum* 32, 311–326.